

Олександр СЕДЛЯР

*кандидат історичних наук,
вчений секретар Наукової бібліотеки
Львівського національного університету
імені Івана Франка*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3787-9744>
e-mail: ol.sedlyar@gmail.com*

ІДЕЯ ПРОСВІТИ НАРОДУ СЕРЕД ГАЛИЦЬКОЇ РУСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

Однією з найпопулярніших тем у громадському житті галицьких русинів (українців) та руській періодиці середини ХІХ ст. була просвіта народу. Представники інтелігенції регулярно обговорювали зміст цього поняття, формування просвітницької програми дій та шляхи її реалізації. У цілому розуміння ідеї просвіти народу серед руської інтелігенції сформувалося внаслідок публічного обговорення після 1848 р., у першій половині 1850-х рр. Просвіту народу русини розуміли передовсім як поєднання навчання (як правило, рідною мовою) та виховання (малося на увазі, насамперед, релігійне християнське виховання). Просвітницька діяльність мала бути тісно пов'язана з видавничою діяльністю, тому в цьому контексті першочергове значення припадало на розвиток літератури для народу руською мовою, а дискусія щодо літературної мови помітно вплинула на розуміння та реалізацію ідеї народної просвіти. Просвітницька література мала складатися із таких тематичних груп: 1) науково-популярні видання на природознавчу та господарську тематику; 2) науково-популярні видання на історичну тематику; 3) релігійно-повчальні видання та художня література повчального змісту; 4) навчальні видання. З огляду на велику популярність поняття «просвіта», до просвітницьких видань у середині ХІХ ст. зараховували й літературу для інтелігенції, яка стосувалася історії Русі та національної культури русинів. Загалом серед галицьких русинів у середині ХІХ ст. сформувався локальний варіант розуміння ідеї просвіти народу та просвітницької програми дій, на який значно вплинули низький рівень грамотності серед руського селянства і міщанства, велика роль Греко-католицької церкви, консерватизм русинів та обережне ставлення до запозичення досвіду просвітницької роботи та суспільного поступу із Заходу.

Ключові слова: просвіта народу, інтелігенція, суспільна активність, галицькі русини, Галичина.

Однією з найпопулярніших тем, які обговорювалися на сторінках галицької руської періодици з 1848 р., була просвіта народу. У публіцистичних статтях, на загальних зборах і в листуванні громадських організацій та окремих діячів регулярно траплялася теза, що русини (українці) в Австрії не зможуть належним чином налагодити своє

господарське, громадсько-політичне та національно-культурне життя без просвіти народу. Рівень їхньої освіти і, ширше, готовності успішно відповідати на виклики часу в різних сферах, визнавали недостатнім без дискусій та заперечень. У середині XIX ст. і згодом для русинів дуже великою була потреба в нових знаннях, не лише спеціалізованих і фахових, а й для розвитку особистості, громадянина та гідного представника свого народу. Аби забезпечити цю потребу, можливостей держави і бізнесу було, на думку руської інтелігенції, недостатньо, потребували також зусиль Церкви і громадянського суспільства. З 1848 р. почали діяти громадські організації, основною метою яких була просвіта народу.

Як у середині XIX ст. галицькі русини розуміли просвіту народу? Попри позірну простоту цього поняття і його широке застосування у публічній сфері, одностайного та всіма прийнятого визначення не існувало. Не було певних «офіційних» роз'яснень, тому кожна зацікавлена дійова особа вклала у поняття «просвіта народу» свій зміст. Очевидно, це було поєднання освіти різного рівня із моральним вихованням, елементами громадянської та національної свідомості. На розуміння русинами ідеї та змісту просвітницької діяльності середини XIX ст. впливали досвід попередніх поколінь аж до доби Просвітництва другої половини XVIII ст., інших, особливо слов'янських, народів імперії Габсбургів, а також, з огляду на провідну роль греко-католицького духовенства, уявлення та практики Церкви щодо поширення та закріплення серед народу нових знань та норм поведінки.

Метою цієї статті є розгляд та аналіз розуміння галицькою руською інтелігенцією ідеї просвіти народу від 1848 р. («Весни народів») до кінця 1850-х рр. Мова йтиме передовсім про інтелігенцію, бо неосвічені русини того часу мало задумувалися над просвітою як певним комплексом усвідомлених зусиль з боку інтелігенції щодо поширення нового знання серед них.

Джерельну базу статті склали передовсім публікації в австрійській руській періодиці 1848–1857 рр., а також матеріали загальних зборів просвітницького товариства «Галицько-руська матиця» (першого З'їзду руських вчених 1848 р.) та листування окремих представників руської інтелігенції. Історіографія теми практично відсутня, бо хоча поняття «просвіта»/«народна просвіта» у наукових дослідженнях зустрічається часто, однак розуміння його змісту руськими інтелігентами середини XIX ст. достатньо детально не вивчалось.

У публічний простір галицьких русинів та порядок денний їхніх громадських діячів поняття «просвіта народу» стрімко увірвалося під час революційних подій 1848 р. в Австрії. Поруч були «свобода» і «рівноправність». «Просвіта народу» дуже швидко стала актуальною¹, за якийсь час, ближче до середини 1848 р., це поняття стало все частіше зустрічатися в публічному інтелектуальному просторі. Ще пізніше почали окреслюватися тематичні напрямки, за якими русини обговорювали реалії та перспективи просвітницької діяльності.

Серед них визначимо такі: 1) значення просвіти (просвіти народу) для розвитку русинів як окремого народу в Галичині; 2) просвіта і зовнішній світ, досвід

¹ Уже в програмній «Відозві до руського народу», яку Головна Руська Рада видала 10 травня 1848 р., йшлося, що русини мають стати тим, чим повинні бути, а саме «честнымъ, просвѣщеннымъ, свободнымъ народомъ» (Одозва до руського народѣ. *Зоря Галицка*. 1848. 15 маа. С. 3).

просвітницької діяльності інших європейських народів, просвіта і суспільний прогрес, поширення нових ідей; 3) просвіта як ліквідація неграмотності, як початкова освіта селянських та міщанських дітей, діяльність шкіл, учителів, наявність навчальної літератури; 4) просвіта як поширення нових знань за посередництвом друкованого слова, публікація передовсім дешевої популярної літератури (пізніше – й періодичних видань), як правило, релігійно-повчального і науково-популярного характеру для читання в сільських громадах; 5) просвіта і Церква, просвіта як промоція морального, побожного способу життя, знання про християнську віру та обряд, боротьба із забобонами та шкідливими звичками; 6) просвіта «просвѣщенныхъ», тобто поширення нових знань, передовсім про історію, мову та культуру Русі, серед інтелігенції, яких інтелігенти не могли набути під час попереднього навчання; 7) мовний аспект просвітницької діяльності – який варіант руської мови, наближений більше до народнорозмовної чи давньої літературної, буде ефективним для виконання різних просвітницьких завдань; 8) просвіта народу як діяльність, де поєднуються зусилля інституцій (громадських організацій) та окремих осіб, просвіта як жертвна діяльність патріотів; 9) ставлення до ідеї просвіти/освіти руських селян у переказі інтелігентів.

Руські публіцисти з 1848 р. і далі постійно підкреслювали вагоме значення просвіти народу для національно-культурного, суспільно-політичного та економічного розвитку руського народу. Відтоді протягом багатьох десятиліть на шпальтах часописів та під час публічних заходів була присутньою теза, що без народної просвіти у русинів немає майбутнього, що успішними вони можуть стати тільки завдяки просвіті. Вона стала аксіомою, хоча розуміння змісту просвіти народу як програми дій та алгоритму її реалізації еволюціонували з часом.

У 1848 р. бачимо тісний зв'язок просвіти народу з ідеєю свободи. У революційних умовах, коли всі говорили в різних контекстах про свободу, просвіта її супроводжувала, була одночасно наслідком і гарантом подарованої революцією свободи. Так, заступник голови Головної Руської Ради М. Куземський, підводячи підсумки перших двох місяців роботи ради, наголосив, що тільки просвіта може врятувати русинів від неволі, яку вони терпіли ще зовсім нещодавно². На засіданні З'їзду руських вчених 7 (19) жовтня 1848 р. він продовжив: «підстава життя народного, життя вільного єсть просвѣщеніє, бо ино просвѣщеніє народы суть правдиве свободными»³.

Незабаром про поєднання свободи та просвіти стали говорити менше – на перший план вийшло дещо абстрактне щастя народу, що, як і свобода, було неможливе без просвіти. «Правдиве щастье народови нашомѣ тѣлько на подставѣ просвѣщена зацвисти може», – констатували ініціатори першого З'їзду руських вчених у відозві 1 вересня 1848 р.⁴ Дописувач до «Зорі Галицької» на початку 1850 р. вважав, що «безъ просвѣщенїа не може нашъ народъ прыйти до правдивого щаста», а справжнє щастя народу, в свою чергу, «состоить въ розѣмнѣмъ и праведнѣмъ оуживаню наданой

² Слово честного заступника предсѣдателя крылошана Михаила Кѣземского съ причины двомѣсячного дѣланїа рады головної, загрѣвающее до дальшого ревного дѣланїа. *Зора Галицка*. 1848. 1 серп. С. 51.

³ Историческій очеркъ основанїа Галицко-рускої Матицѣ и справозданье первого собору ученыхъ рускихъ и любителей народного просвѣщенїа / сост. Я. Головацкимъ. Въ Львовѣ, 1850. С. XLI.

⁴ Запрошенье ученыхъ рускихъ на зѣздъ до Львова. *Зора Галицка*. 1848. 5 верес. С. 70.

свободы, на свободѣ дѣховѣй, на свободѣ одѣ всакихъ негодныхъ налогѣвъ»⁵. Подібно висловлювався і редактор віденського «Вісника» Ю. Вислобоцький⁶. Пізніше, у першій половині 1850-х рр., просвіту почали пов'язувати з менш абстрактними поняттями, як свобода чи щастя, – на перший план вийшли розвиток освіти, літератури, літературної мови, а згодом і матеріального добробуту галицьких русинів.

У 1849–1851 рр. було кілька спроб дати визначення поняттю «просвіта» або «народна просвіта». Пропоновані тлумачення можна об'єднати в дві групи. На межі 1849–1850 рр. у «Галичо-руському віснику» (який редагував Микола Устиянович – він, очевидно, був автором принаймні частини визначень просвіти) з'явилося кілька ідеалістичних та універсалістських формулювань. «*Народное просвѣщеніе* [...] есть то найчестнѣйшее намѣреніе, до такого людство стремлѣти повинно. Есть то крайнаа цѣль каждого оумного естества. По вса дни и по вса часы бѣде она верховною точкою всѣхъ стремленій народѣвъ, бо найвисшимъ заданьемъ каждого вѣка и каждой doby есть и бѣде завсе *просвѣтъ*»⁷. Незабаром було сформульовано й мету народної просвіти: «абы всакомѣ чоловікѣ всѣ возможніи средства подани бѣли до розвою природныхъ силъ и дарованій его, абы мѣ подана бѣла всакаа возможность стати са благороднымъ и годнымъ членомъ великой челоуѣческой родины, которой отцемъ и владѣтелемъ: Богъ!»⁸ Просвіта, у розумінні редакції «Галичо-руського вісника» – це передовсім рух до досконалості⁹.

До другої групи увійшли визначення та пояснення тих коментаторів поняття «просвіта», які насамперед шукали її взаємозв'язки з вірою та освітою. З огляду на велику популярність шкільної тематики у середині ХІХ ст. просвіту могли спрощено ототожнювати з початковою освітою неграмотних. Статті в руській пресі того часу доводять, що були спроби глибше трактувати просвіту народу, розмістити її між вірою та освітою (знанням), духовним і тілесним. Народна просвіта мала займати друге місце в списку пріоритетів русинів, відразу після «святої віри»¹⁰. Золочівський дописувач до віденського «Вісника» стверджував, що будь-яка людина прагне духом до неба, а плоттю – до землі; необхідний зв'язок між цими протилежними прагненнями може забезпечити тільки просвіта¹¹.

Василь Ковальський наприкінці 1851 р. розмірковував над тим, чого русини потребують найбільше. На його думку – освіти та просвіти («основательного образования и просвѣщенія») ¹². Ці два поняття, дві сфери людської діяльності існують і разом, і окремо. Разом, бо забезпечують «таке розвитє тѣлесныхъ и дѣшевныхъ нашихъ

⁵ Г. О ревности въ просвѣщенію народнѣмъ. *Зоря Галицка*. 1850. 11 (23) лют. С. 96.

⁶ Василь Збор. Що сьмо повинни и що хочемо? *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1850. 16 (28) верес. С. 369–370.

⁷ Розговори. Зъ Стрыйского окрѣга. *Галичо-рускій вѣстникъ*. 1849. 3 (15) грѣд. С. 271.

⁸ О просвѣщенію народа. *Галичо-рускій вѣстникъ*. 1850. 5 (17) сѣч. С. 5.

⁹ Розговори. *Галичо-рускій вѣстникъ*. 1850. 26 сѣч. (7 лютна). С. 42.

¹⁰ О новѣмъ опредѣленію церковного братства. *Зоря Галицка*. 1851. 13 (25) сѣч. С. 54.

¹¹ И. Б... Отъ Золочева 8 Юліа. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 10 (22) юліа. С. 319.

¹² В. К. Вѣдень въ грѣдню 1851. Наше состоянье и чего намъ потреба? *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 29 новембр. (11 декабр.). С. 563.

силъ, абы каждый зъ насъ могль совершеннѣйшѣ вѣдомость всего того набывати, що емѣ може выгодне, спокойне и шастливе житѣе забезпечити и его оу свѣта въ чести и пошановкѣ оутримати»¹³, а окремо, бо мають і «розѣмъ воспитанниковъ просвѣтити и ихъ образованными зробити», і «оублагороднити ихъ *сердце*»¹⁴. Подібна думка була оприлюднена в «Зорі Галицькій» ще в 1849 р.: йшлося про «наѣкѣ и просвѣщенѣе», «воспытаніе оума» і «просвѣщеніе дѣши»¹⁵.

Таке бачення просвіти народу, очевидно, домінувало в середовищі галицької руської інтелігенції третьої чверті XIX ст. та залишилося популярним і пізніше. Наслідком цього було загальне розуміння просвіти як симбіозу *навчання* і *виховання*. Світська складова просвіти, нові знання про світ та поточне життя неодмінно мали доповнюватися/врівноважуватися наукою віри, релігійним вихованням. Не могло бути просвіти без Церкви і поза Церквою – обговорюватися міг хіба що рівень впливу духовенства на формування та реалізацію просвітницької програми. Ще одним важливим наслідком такого розуміння просвіти народу було відчуття довгої тривалості її як процесу, відсутність проміжних часових орієнтирів, адже моральне вдосконалення мало тривати постійно.

З огляду на часту присутність поняття «просвіта» у публічному дискурсі галицьких русинів протягом принаймні 5–6 років від «Весни народів» варто розглянути ідейно-теоретичні зв'язки тогочасної галицької просвіти народу з подібним досвідом інших людей у просторі та часі. Очевидно, що «просвіта» як ідея, як поняття була знайома галицьким русинам задовго до 1848 р. Проте, що цікаво, у руській пресі 40–50-х рр. XIX ст., у матеріалах загальних зборів «Галицько-руської матиці» та збереженому до наших днів листуванні провідних громадських діячів того часу практично відсутні згадки про більш-менш визначений конкретний «зовнішній» досвід, який можна використати. Очевидно, якісь теоретичні аспекти просвіти видавалися тогочасним освіченим русинам загально зрозумілими, такими, що не потребували покликів на першоджерело. Зрештою, відзначені вище спроби тлумачення поняття «просвіта» чи «народна просвіта» напевно не були цілком оригінальними в руських авторів, проте будь-які згадки про європейський інтелектуальний вплив відсутні.

У доступних нам джерелах (публіцистика та листування) зовсім немає згадок про досвід європейського Просвітництва (зокрема, в Австрії) другої половини XVIII ст. Про пізніші часи, ближче до середини XIX ст., є трохи рефлексій, однак вони мало пов'язані з формуванням певного визнаного суспільством переліку (очевидно, не кодифікованого) заходів просвітницького характеру. Навіть на досвід просвітницької діяльності слов'янських народів імперії Габсбургів покликів було зовсім небагато, радше це була констатація їхніх (передовсім чехів) здобутків без спроб порівняльного аналізу зі станом справ у галицьких русинів.

Що ж до західноєвропейського досвіду розвитку ідеї просвіти та суспільного поступу, то, мабуть, більшість русинів ставилися до нього без ентузіазму, стримано і навіть насторожено. Чимало навіть думали, що «Просвѣщеніе бѣльше зла, якъ добра на свѣтъ приносить». Чому? Бо «днешный вѣкъ величае са зъ просвѣщеніа своего,

¹³ В. К. Вѣдень въ грѣдню 1851. Наше состоянѣе и чего намъ потреба? *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскоу державы*. 1851. 29 новембр. (11 декабр.). С. 563.

¹⁴ В. К. Вѣдень въ грѣдню 1851. III. Народный Домъ въ Львовѣ намѣряе отповѣсти нашей потребѣ. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскоу державы*. 1851. 6 (18) декабр. С. 575.

¹⁵ *Зоря Галицка*. 1849. 6 (18) серп. С. 394.

а глань, іакъ безъ оустанкѹ множать са всакій злочиньства, оупадає вѣра, стѣденѣе побожность, поавлає са нечестъ, взмагає са вытворность, а зъ нею недостатки. И не дивь; бо просвѣщеніє помнажає потреби, потреби спроваджають вытворность, вытворность веде до оубожества, оубожество до злочиньства. Просвѣщеніє выплоджѣе буйность, бѣйность родить недовѣріє и крайнѹю безбожность. Просвѣщеніє розбѣджає неѹдовольство насѣщными, неѹдовольство крамоли, матежи, нещаста для цѣлыхъ державъ, для цѣлого чоловѣчества»¹⁶. Прикладом є Франція – країна з давніми просвітницькими традиціями, але одночасно і з постійними бунтами, революціями, безбожністю та численними жертвами.

Найбільша кількість публікацій на просвітницьку тематику у руській періодиці упродовж десятиліття після 1848 р. стосувалася відкриття та функціонування початкових (народних) шкіл. Початкову освіту вважали основою, нарижним каменем просвіти народу. Інтелігенти, які писали на цю тему, зазвичай згадували про неосвіченість, темноту руського селянства, його непристосованість до нових, постреволюційних умов життя. Чи не найважливішою причиною такого становища вони вважали брак шкіл¹⁷; відповідно, аби виправити несприятливу ситуацію, слід школи створювати і розвивати. «Пѣдвалиною спасеніа тѣтейшого народа простого, изкорененіа престѹпкѣвъ, то єсть впроваженіа моральности, господарства, торговли, промыслѹ, гараздѹ внѣшного, народовости и житіа конститѹційного єсть школа и то не ина по селахъ, іакъ “тривіальна”» – так писав на початку 1850-х рр. о. Яків Грабович із Ковалівки (Буцацький деканат)¹⁸.

Очевидно, що для більшості руських інтелігентів середини ХІХ ст. найлегшим і найпростішим варіантом було пов'язати просвіту народу із розвитком початкової освіти. Це було і логічно, адже неписьменний селянин мав помітно менше шансів набути нові знання, і доступно для греко-католицьких священників, які опікувалися початковою освітою своїх парафіян. У першій половині 1850-х рр. заснували чимало нових шкіл – про це радісно звітували кореспонденти руських часописів. Цей факт ніби підтверджував прагнення селян до просвіти і давав підстави до оптимізму. Періодично з'являлася спокуса спростити проблему, перекласти відповідальність за складний і тривалий процес народної просвіти на школи, які нібито все вирішать. З одного боку, русини 1850-х рр. мали небагато реальних здобутків на ниві просвіти народу і тому підкреслено раділи навіть першим окремим успіхам (наприклад, численному заснуванню нових шкіл у Тернопільському окрузі), з іншого боку, вони не усвідомлювали всієї складності та багатомірності просвіти як тривалого процесу і воліли «ховатися» за чи не найбільш очевидним його проявом – початковою шкільною освітою.

У публічному просторі неодноразово траплялися й стримані оцінки діяльності шкіл, базовані на вивченні реального досвіду. Головною проблемою було не так

¹⁶ Розговори. *Галичо-руській вѣстникъ*. 1850. 26 сѣч. (7 лютна). С. 41.

¹⁷ О потребѣ просвѣщенія для руского народа. *Зоря Галицка*. 1849. 1 (13) жовт. С. 490; О просвѣщенію народа... С. 5; Вас. 36. О народныхъ школахъ. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійской державы*. 1851. 19 (31) мая. С. 233; И. М. А. Зъ надъ Буга въ Белзской землѣ. Там само. 1852. 24 мая (5 юнія). С. 158; Л. Тр.[ещаковскій]. Потреба сельскихъ шкѣль. *Вѣстникъ*: часопись политическа, для Русиновъ Австрійской державы. 1853. 29 апр. (11 мая). С. 60; Львѣвъ, 10 (22) сѣч. Там само. 1856. 21 януара (2 февруара). С. 19.

¹⁸ Грабовичъ парохъ Ковалѣвки. Зъ Станиславовского. *Зоря Галицка*. 1851. 17 (29) сѣч. С. 70.

заснувати школу (хоча й це для багатьох сільських громад виявилось неможливим), як забезпечити регулярне відвідування учнями занять та належний рівень їхніх знань після закінчення навчання¹⁹. Селяни просто не розуміли важливості та необхідності шкільної освіти і не дбали про те, аби їхні діти відвідували школу. Іншими проблемами були низька кваліфікація та мотивація вчителів (через малу оплату праці), непристосованість шкільних приміщень, брак навчальної літератури та книг для читання вже грамотної молоді. Таким чином, руські початкові школи середини XIX ст., хоча й під контролем Греко-католицької церкви, не могли зробити того внеску у справу просвіти народу, якого від них очікувала інтелігенція.

Громадські діячі та публіцисти, які намагалися трохи глибше розглянути просвітницьку діяльність, не обмежувалися лише сподіваннями на чудодійний вплив шкіл на неосвічених русинів та їх визначальний внесок у виконання просвітницьких завдань. У рефлексіях таких руських інтелігентів поруч із школою завжди йшла література, «словесність». Як здійснюється просвіта? – питав кореспондент «Зорі Галицької» в 1849 р. І сам відповідав: «Через *обученіе* и через *словесность*»²⁰. Ще раніше, на першому З'їзді руських учених голова «Галицько-руської матиці» М. Куземський підкреслив: «Школи, а особливо такъ звані народні, самы еще народъ не просвѣтятъ; они ино устеляють дорогу до просвѣщенія народнаго, правдивое просвѣщеніе ино изданіемъ добрыхъ и ѳтповѣдныхъ книгъ въ народнѳмъ языкѣ, котрѳ бы народъ читавъ и ними ся обучавъ, розпространитися може»²¹.

Така думка була цілком логічною і, зрозуміло, не викликала заперечень. Очевидно, що початкові школи були для навчання грамоті дітей – інші вікові категорії русинів мали долучатися до просвіти інакше. Дописувач до «Галичо-руського вісника» на початку 1850 р. засобами для народної просвіти «старших» назвав «живое слово, прикладъ оучителей народа и письма почѣающіи»²². Повчальна література, на його думку, мала складатися з кількох тематичних груп: 1) про господарство; 2) книги, які ведуть «народъ нашъ къ жизни моральной»; 3) про історію, передовсім слов'янську; 4) видання природознавчого змісту²³. Приблизно так само бачили тематичні пріоритети популярної літератури для народу й інші галицькі русини. Окрім того з огляду на потреби шкіл періодично в пресі зустрічалися заклики подбати про навчальні видання руською мовою.

Деякі руські публіцисти нагадували співвітчизникам, що читання саме по собі (уміння читати) – це ще не просвіта, це тільки засіб для просвіти²⁴. Тому слід потурбуватися про відповідну лектуру для народу. Проте, найчастіше все обмежувалося роздумами в пресі. Було лише кілька більш-менш визначених пропозицій. Наприклад, підготувати «сборникъ для селанъ» «большого объѣмъ» з універсальним змістом, де були

¹⁹ Зъ Самбѳрскаго окрѳга 8/20 маа. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 31 мая (12 юнія). С. 251–252.

²⁰ В... К... Слово на часѣ. *Зоря Галицка*. 1849. 5 (17) листоп. С. 550.

²¹ Историческій очеркъ основанія... С. XLII.

²² О просвѣщенію народа... С. 5.

²³ Там само. С. 6.

²⁴ Т. Що намъ потреба? *Зоря Галицка*. 1852. 9 лют. С. 85; Л. Тр.[ещаковскій]. Потреба сельскихъ шкѳль... С. 60.

б «головнѣйшіи правила и найпотребнѣйшіи вѣдомости такъ що касаетса оублагоденїа чѣвствъ и нравовъ, тако зъ природы, механики, землеписѣ, исторїи, особливо отечественной, зрозумѣлого звѣздарства, господарства сельского, не исключая нравственно любопытнїи повѣсти, красныи пѣсни и пр.»²⁵ Бачимо цікаву ідею своєрідної енциклопедії для селян для неодноразового перечитування – результат уявлень тогочасної інтелігенції, що не призвичаєні до регулярного читання селяни не приймуть низку чи певну серію просвітницьких видань, тому потрібно все необхідне умістити в одній книзі.

Лев Трещаківський, який у 1850-х рр. чи не найбільше виступав публічно на тему літератури для народу, пропонував звернути особливу увагу на природознавчу та господарську літературу (вперше детально та аргументовано заявив про це на 3'їзді руських вчених 1848 р.)²⁶, на хороші навчальні видання (зокрема, рекомендував перекладати їх із інших мов за відсутності своїх оригінальних пропозицій), створювати в парафіях невеликі бібліотеки (Volksbibliotheken)²⁷. Якщо важко спромогтися на книжкові видання, то слід використати потенціал періодики і поміщати в часописах повчально-просвітницькі статті для грамотної сільської молоді²⁸. Зауважимо, що Л. Трещаківський чи не першим звернув увагу на те, наскільки важко «высшіи правды и правила природнїи непросвѣщеннымъ людамъ доступными оучинити»²⁹. Більшість руських інтелігентів того часу, які цікавилися просвітою народу, були схильні недооцінювати цю проблему і зводили доступність знання тільки до необхідності писати народною мовою. Однак, ця проблема, згадана в пресі Л. Трещаківським залишилася без належної уваги й не викликала відповідного обговорення.

Частину літератури, яку вважали просвітницькою, складали видання релігійно-повчального характеру. Руська інтелігенція і в середині XIX ст., і пізніше, вважала наявність таких публікацій серед пропонованої селянам та маломіщанам просвітницької лектури обов'язковою. У 1850-х рр. релігійне виховання та навчання в школі вважали тісно пов'язаними процесами, такими, що себе взаємно доповнюють. Більше того, було висловлено думку, що до 1848 р. існувало тільки «одно мѣстце нашего просвѣщенїа и дѣховного изобразованїа – церковь сватаа»³⁰. Трохи згодом один із дописувачів віденського «Вісника» запропонував поняття «релігійно нравственне народне просвѣщенїе», яке мали здійснювати тривіальні школи за безпосередньої участі священників³¹.

²⁵ Т. Що намъ потреба?... С. 85.

²⁶ Историческій очеркъ основанїа... С. 12–16.

²⁷ Л. Тр.[ещаківскій]. Потреба сельскихъ шкѣлъ... С. 60. Трохи згодом подібні думки висловив редактор «Зорі Галицької» Северин Шехович: [Шехович С.]. Наша задача и Литература вразумительна для народа. *Зоря Галицкая*. 1854. 22 септ. (4 октоб.). С. 499; 29 септ. (11 октоб.). С. 513–514.

²⁸ Трещ. Отъ Львова. Мнѣніе о писмахъ нашихъ. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрїйскои державы*. 1852. 9 (21) юлія. С. 211.

²⁹ Трещаківскій. Львовъ 20 вер. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрїйскои державы*. 1850. 3 (15) жолт. С. 399.

³⁰ Михайло изъ Розвадова. Котрого славорусского нарѣчїа подобаеть австрїйскимъ русинамъ нынѣ употребляти? *Вѣстникъ для Русиновъ Австрїйскои державы*. 1850. 27 черв. (9 липця). С. 231.

³¹ К. Успѣхъ народного просвѣщенїа въ окрузѣ Тернопѣльскомъ. *Вѣстникъ: часопись политическа, для Русиновъ Австрїйскои державы*. 1853. 25 марта (6 апр.). С. 43; К. Зъ подѣ

Наприкінці 1851 р. Іван Головацький, полемізуючи як редактор «Вісника» з о. Теофаном Глинським щодо перспектив розвитку літературної мови галицьких русинів, звернув увагу на важливість релігійної складової просвіти народу. Очевидно, він шукав аргументи на користь широкого залучення церковнослов'янської (а опосередковано – і російської) мови до формування нової руської літературної мови, проте увага до релігійної просвіти була притаманна тоді не лише І. Головацькому. Отже, на думку редактора «Вісника» є менш доступна для простолюдів світська просвіта («мірское просвѣщеніє») і більш доступна та необхідна «моральна» просвіта («просвѣщеніє моральное, нравственное, релігійное, которого правила содержатся въ божественной нашей вѣрѣ и въ книгахъ святаго писанія»)³². Очевидно, «моральна» просвіта має більшу цінність. Для її реалізації «церква» і «школа» мають сполучитися в цілість, яка «суть началомъ единственнымъ христiанскаго всенароднаго просвѣщенiя», а кожен священник при цьому є «просвѣтитель народа по званiю и должности»³³.

Подібні погляди на просвіту народу, коли морально-релігійне виховання парафіян має виразно переважати над промоцією і поширенням нового «світського» знання, були досить поширені серед греко-католицького духовенства³⁴. Священники, очевидно, не могли відмовитися від своєї ролі наставників народу і найчастіше розуміли просвіту саме як «науку», яку душпастир має виголошувати своїм духовним дітям. Це виглядало природно і звично. У пресі траплялися твердження, що, хоча й світська просвіта для простолюдів бажана, проте не так необхідна, як релігійна, духовна просвіта³⁵. Таку позицію, на нашу думку, визначили три основні моменти: по-перше, цілком зрозуміле для духовенства переконання, що духовне має домінувати над матеріальним; по-друге, значні труднощі або й неможливість в умовах того часу організувати і забезпечити якісну та ефективну «світську» просвіту; по-третє, певний страх (часто несвідомий) священників перед майбутніми «просвіченими» парафіянами, страх, що зміниться формат стосунків між ними і душпастирем.

У контексті книговидання такі переконання більшості греко-католицького духовенства означали, мабуть, підтримку позиції, що значну (якщо не переважну) частку просвітницької літератури мають складати релігійно-повчальні видання. Зокрема, дописувач до «Зорі Галицької» в середині 1850-х рр., згадуючи за лектуру для випускників народних шкіл, зауважив: «Розумѣтся, що релігійныи и нравственны сочиненія будь стихами, будь прозою былибы въ томъ взглядѣ найполезнѣйшими. Особенно же уробленныи въ той цѣли чтенія изъ письма св. и св. дѣянiй въ духу обряда нашего стали бысь неоцѣненною духовною пищею. Изъ мірскихъ же творенiй, имѣющихъ нравственность, честность и достоинство человеческое на цѣли, сборникъ превосходныхъ

Тернополя. Оупсѣхъ въ многоважной отрасли пастырского званiя на подолу въ Галичинѣ. Там само. 30 мая (11 юнiя). С. 76.

³² О. Г. Гадки о образованiи и розвиванiи писменного русского языка. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрiйской державы*. 1851. 1 (13) декабрь. С. 566–567.

³³ Там само. 8 (20) декабрь. С. 580.

³⁴ У цьому контексті згадаємо, що на печатці просвітницького товариства «Галицько-руська матиця» було, за статутом товариства, «изображеніє *Святого Духа* яко просвѣтителя человеческого розуму и сердца» (Исторической очеркъ основанiя... С. XIV).

³⁵ Н. Допись къ дописывателю изъ подѣ Галицiйского неба. *Отечественный сборникъ*. 1857. Чис. 43. С. 340.

въ той мѣрѣ басней “Луки зъ Ракова” и прибавленіе къ нимъ где якихъ повѣстокъ общественныхъ, удовлетворилъ бы тому чѣмъ разъ чувствительнѣйшему требованію»³⁶. Як бачимо, навіть серед «світської» літератури мали переважати повчальні художні твори – такий погляд на специфіку художньої літератури для простолюду домінував серед руської інтелігенції ще кілька десятиліть після публікації цитованого допису.

Окрім повчальної та іншої літератури для простолюду у пов’язаних із просвітницькою діяльністю видавничих планах галицьких русинів помітне місце займали наукові або науково-популярні видання. Вони призначалися насамперед для інтелігенції, однак популярність в середині ХІХ ст. просвітницької риторики уможливила включення таких публікацій до числа причетних до просвіти народу³⁷.

Передовсім просвітницька література для інтелігенції стосувалася історії Русі. Важливість знання історії для розвитку людської особистості періодично підкреслювали окремі автори у пресі. Зокрема, один із них пояснював, що справжня просвіта – це поєднання освіти та самосвідомості. Людина може отримати хорошу освіту, але без свідомості не знатиме себе, не усвідомлюватиме ким вона є. Самосвідомість – це знання себе, свого минулого. Ніщо так не робить людину кращою, благороднішою, більш просвітленою, як рефлексії про своє минуле, свої дії, успіхи та помилки. Для народу таку ж функцію виконує його історія. Тому потреба знання вітчизняної історії дуже велика: «Нашое воспитаніе и основывается на совершенномъ познаніи отечественной исторіи; безъ ней убо есть оно якъ воспитаніе Христіанское безъ познанія Священнаго писанія»³⁸. З огляду на вагоме значення історії вивчати її повинні всі верстви населення.

Згодом основними аргументами на користь необхідності поширення наукових (чи подібних на такі) публікацій на історичну тематику серед освічених русинів стануть не розвиток особистості, а зміцнення руського патріотизму, національної гордості, усвідомлення себе частиною давнього і славного народу. Поняття «просвіта» в цьому контексті майже вийшло з ужитку, але закладене в першій половині 1850-х рр. розуміння приналежності наукової історичної літератури до широкого спектру просвітницьких видань залишилось актуальним для руської інтелігенції ще тривалий час.

Двома іншими сюжетами в обговоренні (щоправда, малоактивному) ідеї просвіти «просвѣщенныхъ» у 1850-х рр. були: становлення нової руської художньої літератури і загалом національно-культурного життя русинів³⁹, а також проблема «хахлячення» руських інтелігентів (передовсім священників) на провінції, під час відносно замкнутого життя на селі («наши и очившиса въ вышшихъ школахъ, пришедши на село, а не выдачи потребности науковости, тѣюже запропащаютъ и сновъ невѣжествомъ сельскимъ

³⁶ О. Г... Допись изъ Тернопольского. *Зоря Галицка*. 1856. 22 черв. С. 208.

³⁷ На першому З’їзді руських вчених голова «Галицько-руської матиці» М. Куземський заявив, що метою товариства є «отрожденіе (умысловое) отечества и просвѣщеніе руско-галицкого народа» (Историческій очеркъ основанія... С. XLIII). Тобто просвіта народу нерозривно поєднувалася із розвитком знання (очевидно, наукової гуманітарної) та національної свідомості, чим мали займатися тоді інтелігенти передовсім для інтелігентів.

³⁸ Наука исторіи пособіемъ воспитанія. *Зоря Галицкая*. 1854. 8 (20) септ. С. 466–467.

³⁹ Сев. Гавр. Ше.[ховичъ] Вечерниці народни. *Зоря Галицка*. 1851. 23 черв. (5 липця). С. 427–428; Н. К. Уваги надъ статію о вечерницахъ народныхъ. *Там само*. 28 листоп. (10 груд.). С. 819–820; 1 (13) груд. С. 826–828.

поростають»)⁴⁰. Так само, як і у випадку з історією Русі, популярність поняття «просвіта» дозволяла в середині XIX ст. прив'язувати до нього розвиток літератури чи становлення публічного національно-культурного життя галицьких русинів.

Просвіта народу неможлива без підготовки, публікації та розповсюдження відповідної літератури. Для галицьких русинів не тільки середини XIX ст., а й наступних десятиліть одним із найважливіших питань у контексті такого книговидання було питання мови публікацій. Воно певний час (протягом 1850–1860-х рр., значним чином і пізніше) домінувало в дискусіях щодо того, якими мають бути просвітницькі видання для народу. Навіть їх тематика і зміст дуже часто відходили на другий план – головним було, що текст написано «правильним» варіантом літературної мови і так само «правильним» правописом. Цим галицькі русини відрізнялися від інших народів (за деякими винятками) Центрально-Східної Європи, які не мали подібної проблеми або принаймні вона не була такою гострою. Не заглиблюючись тут у перебіг мовно-правописних дискусій серед австрійських русинів, зазначимо, що проблема літературної мови та правопису однозначно уповільнила та ускладнила реалізацію їхньої просвітницької програми.

Здавалося б, що цілком логічним і природним було б видавати літературу для просвіти народу народною мовою. Під час гучної дискусії в руській пресі першої половини 1850-х рр. щодо перспектив розвитку літературної мови цю тезу доводили або з нею погоджувалися із застереженнями чи не всі дискусанти⁴¹. Всередині руської спільноти питання здавалося вирішеним, адже необхідність звертатися до народу його ж власною мовою ніхто з русинів не заперечував. Однак невирішеними були інші питання: що вважати народною мовою? Яким чином вона має розвиватися, вдосконалюватися? Як погодити мову видань для простолюду та інтелігенції?

Більшість представників руської інтелігенції середини XIX ст. спілкувалися в своєму середовищі, а тим більше читали та писали не руською мовою, тому для них книговидання та активна громадська діяльність руською мовою у 1848 р. та в наступних роках були новим та незвичним явищем. Потрібен був певний час на адаптацію, особливо для потенційних авторів просвітницької літератури. Можливо, перші публічні заклики до підготовки видань руською мовою мали на меті підкреслити важливість цієї мови (ще безвідносно до вибору шляху її подальшого розвитку) і можливість писати нею якісні і потрібні всім русинам тексти. Більше того, деякі автори бачили в літературній мові певне мірило просвіти – чим краще розвинута мова, тим

⁴⁰ Львів 10 (22) лютого. *Вѣстникъ часопись политическа для Русиновъ Австрійскои державы*. 1856. 18 фебруара (1 марта). С. 51.

⁴¹ Лозинській І. Уваги над правописом руским. *Пчела*. 1849. 26 серп. С. 262–263, 266; Ю. Л. Вербица дна 1 марта. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1851. 5 (17)–14 (26) апр. С. 162–175; О розвитку нашого языка. Там само. 26 апр. (8 мая). С. 194–195; Ю. Г. Гадки о образованіи и розвиваніи писменного русского языка. *Там само*. 29 новембр. (11 декабр.) – 22 декабр. (3 януарія 1852 г.). С. 562–599; М. М.[алиновскій] Могуць ли Галицкіи Русины імѣти свою словесность? *Зоря Галицка*. 1852. 1 марта. С. 133–135; Лозинській І. Зъ Яворова. *Вѣстникъ: часопись политическа, для Русиновъ Австрійскои державы*. 1853. 26 авг. (7 септ.). С. 124; 29 авг. (10 септ.). С. 123–124; Слово къ нашимъ почт. читателямъ. *Зоря Галицкая*. 1853. 4 (16) нояб. С. 429.

освіченішим є її носій – народ, і навпаки, у освіченого народу і мова «образована»⁴². «Просвѣщеніе и словесность народа стоитъ въ ровной сорозмѣрности съ любовью и плеканьемъ природного языка; природный языкъ есть средствомъ до поднесенья и мѣриломъ народного просвѣщенія» – так йшлося у одній із перших програмних статей новоствореного віденського «Вісника»⁴³.

Отож, на початку 1850-х рр. просвіта народу як ідея та як певна уявна програма дій була важливим аргументом у дискусії на мовну тематику. Аби просвіта була ефективною, вона мала здійснюватись за допомогою максимально зрозумілих народові текстів і прикладів для наслідування. Зрозумілих насамперед з огляду на їхню мову. У такому разі ключовим стало питання: яку руську мову (які її варіанти) можна вважати зрозумілою народові? Очевидно, це мала би бути «вдосконалена», передовсім завдяки численним запозиченням, граматично уніфікована розмовна мова галицьких русинів. Але знову ж таки, де межа «вдосконалень», за якою «вироблена» літературна мова втрачає свою зрозумілість і ефективність для простолюдю? На це питання точно ніхто не міг відповісти, адже лише через певний час, на основі практичного досвіду можна було робити висновки.

На середину 1850-х рр., коли затихли публічні дискусії на мовну тематику, переважна більшість активних руських інтелігентів (ледве чи не всі) мовчки погодилася на компромісний варіант літературної мови (не тільки для просвітницьких видань). Така мова мала бути достатньо зрозумілою для всіх русинів і включати як народнорозмовну основу, так і лексичні та граматичні запозичення з давньої літературної мови, а опосередковано з церковнослов'янської чи/та російської мов. З огляду на те, що існував ще більше наблизений до російської варіант мови для наукових публікацій і загалом текстів для «просвѣщенныхъ» людей, а також ту обставину, що інтелігенти не вивчали літературну руську мову в школах до 1848 р., а пізніше не існувало певного мовного стандарту і кожен писав, як знав і міг, то ще тривалий час після 1848 р. існувала значна мовна поліваріантність, у т.ч. і у виданнях, які мали просвітницьку мету й характер. На цей момент неодноразово публічно звертали увагу окремі діячі, як правило, з негативними конотаціями, закликали визначитися з єдиним варіантом літературної мови, проте більшість руської інтелігенції принаймні у 50–70-х рр. ХІХ ст. прийняла тезу, що для розвитку літератури нехай всі бажаючі пишуть, як вважають за потрібне, а остаточною відповідь на те, якою бути руській мові в Галичині, дасть час.

Наступний момент у контексті реалізації ідеї просвіти народу – це залучення індивідуальних та колективних зусиль руської інтелігенції. Русини, так само як інші народи імперії Габсбургів, розглядали свою просвітницьку діяльність як громадянський та національний обов'язок. Відповідно важливим був пошук мотивації для людей і для певних індивідуальних дій (написання та розповсюдження просвітницької літератури, організація різних заходів, відповідні розмови з селянами і міщанами тощо), і для об'єднання їх у громадські організації, які мали займатися просвітою народу.

⁴² [Глинський Т.] Мова яко средство просвѣченъя оуважана. *Галичо-рускій вѣстникъ*. 1849. 29 грѣд. (10 сѣч. 1850 р.). С. 313; Євстафій зь Илника. *Справы народніи. Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскоу державы*. 1850. 4 (16) мая. С. 143; М. М.[алиновскій] Могуть ли Галицкіи Русини... С. 134.

⁴³ Отечественный языкъ. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскоу державы*. 1850. 14 (26) лют. С. 14.

У 1848 р. і відразу потому, коли ще популярною була революційна риторика, просвіту народу трактували як обов'язок громадян конституційної держави («просвѣщеніе есть *первою* *должностію* кожного конституційного громадянина»)⁴⁴. Згодом акценти було зміщено на важкий стан руського селянства, зовсім непристосованого до нових умов життя після скасування панщини. «Вса таа нужда и тыи беззаконіа не зъ иного источника, акъ только зъ непросвѣщеніа выходать» – писав про проблеми селян о. Іван Наумович⁴⁵. Відповідно, просвіту стали розглядати переважно як християнський (враховуючи, що більшість діячів були священниками) та/або національний (розвиток русинів як народу був неможливий без розвитку, духовного, культурного і матеріального добробуту руського простоліуду) обов'язок.

У 1848 р. було засноване просвітницьке товариство «Галицько-руська матиця», трохи згодом розпочалося будівництво у Львові Народного Дому, який також розглядали як осередок просвіти народу⁴⁶. Відповідно, участь у цих проєктах вважали проявом патріотизму, громадянської та національної активності. Очевидно, не завжди інтелігенти і як приватні особи, і як представники чи керівники громадських організацій демонстрували належну активність – тоді, зокрема, в пресі з'являлися мотиваційні заклики та заохочення до *ревності* у просвітницькій роботі («ревность и еще разъ ревность для народного блага – то единое средство, которое воздвигнути насъ можетъ на высшую просвѣщенія степень»)⁴⁷. Вони, зрозуміло, траплялися не лише в 1850-х рр., а й регулярно в наступні десятиліття. Суспільство загалом погоджувалося з тезою, що просвітницька діяльність важлива і необхідна⁴⁸, нею мають займатися по можливості всі інтелігенти, а найуспішніші з них заслуговують на народну подяку і пошану.

Нарешті, галицькі руські інтелігенти середини XIX ст. іноді писали й про ставлення до народної просвіти тих, на кого вона мала бути спрямована – самого народу. Майже завжди під «народом» у цьому контексті розуміли селян; про руських міщан писали набагато менше. Очевидно, що оцінки інтелігентів, які трапляються в газетних дописах чи приватних листах, є суб'єктивними та емоційними, з огляду хоча б на

⁴⁴ Отъ Дѣбцека д. 25 маа. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1850. 6 (18) черв. С. 194.

⁴⁵ Н.[аумовичъ] Городокъ 7 липна. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1852. 5 (17) юлія. С. 206.

⁴⁶ У відозві Головної Руської Ради від 8 лютого 1850 р. йшлося, що Народний Дім «яко середотчіе дѣха Галицко-рѣского и яко источникъ истинного просвѣщеніа народного въ нашимъ головномѣ мѣстѣ Львовѣ має са выставити» (Львовѣ 22 Лютого. *Зоря Галицка*. 1850. 25 лют. (9 марта). С. 117). Народний Дім на початку 1850-х років називали навіть «святинею будущаго просвѣщеніа» і «Храмомъ Просвѣщеніа» – просвіта в цьому випадку набувала майже сакрального значення (Львовѣ дна 5 августа. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1852. 30 юлія (11 авг.). С. 234).

⁴⁷ И. Изъ Жолковскаго. III. *Зоря Галицкая*. 1854. 10 (22) февруар. С. 95. Далі автор цієї статті додав: «должно то тѣмъ больше священнымъ долгомъ нашимъ быти: принятисъ за дѣло съ увеличенною ревностію, запобѣгати о сколько возможно нужденному состоянію народа посредствомъ лучшаго просвѣщенія, въ которомъ единственное наше спасеніе» (там само).

⁴⁸ У завершальній промові на З'їзді руських вчених 26 жовтня 1848 р. голова «Галицько-руської матиці» М. Куземський наголосив, «що просвѣтити на рѣдѣ, а просвѣтити го просвѣщеніемъ истиннымъ есть предпріятіемъ найкрасшимъ и найбільшимъ, якимъ тилько человекъ заняться може» (Историческій очеркъ основанія... С. СХVI).

те, що їх автори самі намагалися, найчастіше не дуже успішно, займатися різними проявами просвітницької діяльності.

Отже, у 1850-х рр. руські інтелігенти (священники) пов'язували селян та просвіту найчастіше завдяки школам, шкільній освіті та, ширше, прагненню селян внести певні зміни у своє звичне життя завдяки новонабутих знанням. На межі 40–50-х рр. ХІХ ст. з огляду на створення численних початкових шкіл руські публіцисти були налаштовані дуже оптимістично і вважали, що селяни добре зрозуміли мету та завдання просвіти і рухаються правильним шляхом. «Чимь разъ докладнѣйше познають нашіи селаны потребѣ просвѣщенія и чимь разъ стараннѣйше зачинають дбати о ней» – писав автор «Галичо-руського вісника» у грудні 1849 р.⁴⁹ Наступного року Ю. Вислобоцький із підкресленим захопленням констатував: «Помноженіе просвѣщенія межі сельскимъ навѣтъ людомъ вознеслоса въ послѣднихъ часахъ до такои неувѣримой степени, що теперъ знаходимо межі особами найнизшихъ сословіи таки понатія, котри имъ недавныхъ часѣвъ цѣлкомъ далекими и незрозумѣлыми были»⁵⁰. Однак уже за кілька років стало зрозуміло, що для навіть декларативного оптимізму зовсім немає підстав.

«Много стоить трѣда пересвѣдчити нарѣдъ о пользѣ просвѣщенія»⁵¹ – ці слова молодого священника І. Наумовича могли повторити сотні його колег і тоді, в 1853 р., і ще протягом багатьох десятиліть пізніше. У середині та другій половині 1850-х рр. у кореспонденціях та приватних листах домінують розчарування та нарікання на низький рівень просвіти селян, який ніяк не вдається покращити за короткий час. О. Йосиф Левицький зробив песимістичний висновок: «Недостатокъ потребного просвѣщенія, при тѣмъ характеръ оупертости и недовѣрчивости въ всакой доброй порады не дозволають намъ навіть при найстараннѣйшихъ поученіахъ Духовенства и наилуччихъ оустановахъ Высокого правительства дождати са блаженного оуспѣха»⁵². І. Наумович, який ще в 1850-х рр. чимало міркував над просвітою простолюду, пов'язав існуючі труднощі з великою бідністю руських селян: «Школы въ нашихъ сторонахъ не оуспѣвають и не могуть оуспѣвати. [...] Всакоє принужденіе и всакии средства къ поднесенію просвѣщенія оказалиса тѣтъ бесполезными быти. Несчастливое состояніе народа, крайнѣйшаа нѣжда и оубожество есть стѣною неовалимою противъ просвѣщенію»⁵³. Вирішення проблеми автор цього допису, а за ним й інші руські інтелігенти відкладали на майбутнє.

Серед греко-католицького духовенства середини ХІХ ст. було помітно також виразне побоювання, що «неконтрольована» просвіта народу може бути шкідливою, передовсім для священників. Адже «сѣ просвѣщеніємъ оупадаєтъ вѣра, а сѣ оупадкомъ вѣры *благобытіе священникѣвъ* и самого народа»⁵⁴. Як добробут священників корелював із нібито занепадом віри внаслідок поширення просвіти? Селяни в такому разі

⁴⁹ Розговоры. *Галичо-руській вѣстникъ*. 1849. 6 (18) грѣд. С. 275.

⁵⁰ Василь Збор. Що сьмо повинни и що хочемо?... С. 369.

⁵¹ І. Наумович катехитъ. Городокъ 6 Марта. *Вѣстникъ*: часопись политическа, для Русинѣвъ Австрійской державы. 1853. 7 (19) марта. С. 36.

⁵² Іосифъ зъ Покѣтъя [Левицький Й.]. Допись изъ Покутъя. *Вѣстникъ*: часопись политическа для Русинѣвъ Австрійской державы. 1857. 27 марта (8 цвѣт.). С. 91.

⁵³ І. Н.[аумовичъ] Допись отъ Перемышланъ. *Вѣстникъ*: часопись политическа для Русинѣвъ Австрійской державы. 1857. 13 (25) лист. С. 343.

⁵⁴ Н. Допись къ дописывателю изъ подѣ Галиційского неба... Ч. 42. С. 332.

ставали занадто самостійними, не слухали священника, виступали проти усталеного порядку, зокрема, і в грошових відносинах громади зі священником (платня за церковні треби чи виконані польові роботи тощо). Для принаймні частини духовенства це було загрозою. Правда, оцінка в такій ситуації «провини» просвіти залежала від особистого сприйняття кожного інтелігента ідеї та змісту просвіти народу, розуміння шляхів її реалізації. Були й такі, що те саме явище пояснювали браком просвіти: «У нашихъ хлѣборобѣвъ свобода от панщины, але и от просвѣщенія, а зъ малым просвѣщеніемъ вкрадаѣтся и пиха»⁵⁵.

Загалом і в 50-х рр. XIX ст., і пізніше руська інтелігенція мало публічно висловлювалася на цю тему. Вона негласно вважалася занадто делікатною. Священники не мали би відверто заявляти, що їм комфортніше мати справу з «традиційним» неосвіченим селянином, яким можна досить легко маніпулювати, зокрема, і заради матеріального добробуту духовенства. Втім, ця проблема існувала, інколи вона проявлялася у напівкоректному твердженні, що селяни мають насамперед працювати, а не вчитися («хто буде на полі працювати, якщо всі стануть вченими?»). Як бачимо, існував помітний розрив між декларованим бажанням забезпечити якнайбільшу просвіту народу і реальним побоюванням за наслідки цього процесу. Це означало, що сільське духовенство неоднаково та неоднозначно сприйняло реалізацію ідеї просвіти народу (при одночасній підтримці її в теорії), певний час не бачило практичної вигоди на низовому рівні, «для себе», а тому й залучилося до виконання просвітницької програми недостатньо активно.

Таким чином, ідея просвіти народу, уявлення та пропозиції щодо втілення її в життя займали вагоме місце в інтелектуальному дискурсі галицької руської інтелігенції з 1848 р. до середини 1850-х рр., приблизно до 1857 р. Далі була невелика перерва, а ближче до середини 1860-х рр. уже в дещо змінених умовах дискусії на цю тему продовжилися. На межі 40–50-х рр. XIX ст. «просвіта» / «народна просвіта» належала до актуальних, «модних» тем – це поняття використовували часто, причому у різних контекстах, хоча переважно пов'язували з початковою освітою, виданням літератури руською мовою та релігійно-моральним вихованням простолюду.

Ідея просвіти народу була запозичена галицькими русинами ззовні, проте, враховуючи відносну замкнутість та архаїчність руської спільноти в Галичині, вона в процесі обговорення та реалізації в специфічних умовах Східної Галичини середини XIX ст. набула характерних рис, акцентів та пріоритетів. Серед чинників, які найбільше вплинули на формування галицько-руського варіанту просвіти народу, виділимо наступні: велика частка неграмотних серед селянства і дрібноміщанства, актуальність розвитку мережі початкових шкіл; визначальна роль Церкви, греко-католицького духовенства у формуванні та реалізації просвітницької програми, що зумовило, зокрема, постійний інтерес до релігійно-повчальної літератури і спроби пов'язати просвітницьку діяльність із душпастирськими практиками; виразно менша роль світської інтелігенції, майже повна відсутність буржуазії та заможного міщанства у просвітницькій діяльності; консерватизм галицької руської спільноти, недовіра або, принаймні, значна обережність щодо поширення нових ідей, суспільних новацій, розвитку відносин в соціумі, обмежене і вибіркоче сприйняття західного досвіду; великий

⁵⁵ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62 / видав Др К. Студинський. У Львові, 1905. С. 335 (лист [Й.] Острожинського до Я. Головацького, Ясенів, 3 березня 1857 р.).

вплив дискусій щодо розвитку руської/української літературної мови на підготовку просвітницької літератури, появу та функціонування просвітницьких громадських організацій; постійний брак коштів на видавничу діяльність, намагання мінімізувати можливі ризики та фінансові втрати.

Як наслідок, наприкінці 40-х та в першій половині 50-х рр. ХІХ ст. у галицьких русинів сформувалося частково на основі набутих знань (очевидно, з німецькомовних джерел) і досвіду з-перед 1848 р., переважно ж на основі постреволуційних реалій, а також сподівань та очікувань розуміння ідеї народної просвіти як важливого чинника розвитку руського (галицько-руського) народу. Її реалізація мала би відбуватися через ліквідацію неграмотності, розвиток літератури руською мовою і поширення нових знань, спрямованих на підвищення рівня суспільної моралі та ефективності господарської діяльності. Для інтелігенції в межах просвітницької програми мали бути підготовані публікації на історичну тематику. Проте швидкий розвиток подій після «Весни народів» застав руську інтелігенцію значним чином неготовою до змін. Було очевидно, що між розмірковуваннями в пресі на тему просвіти народу окремих кореспондентів і готовністю до практичних дій сотень чи тисяч руських інтелігентів у 1850-х рр. була велика відстань, яку можна було подолати тільки тривалими цілеспрямованими зусиллями.

REFERENCES

- (1851). Grabovych' parokh Kovalivky. Z Stanyslavovskoho, *Zoria Halyska*, 17 (29) sich., 70–71 [in Ukrainian].
- Н. (1850). O revnosti v prosvishcheniui narodnim, *Zoria Halyska*, 11 (23) liut., 95–96 [in Ukrainian].
- [Hlyns'kyi, T.]. (1849). Mova iako sredstvo pros'vichenia uvazhana, *Halycho-ruskii vistnyk*, 29 hrud. (10 sich. 1850 r.), 313–314 [in Russian].
- I. (1854). Iz Zholkovskoho. III, *Zoria Halyskaia*, 10 (22) fevr., 94–96 [in Ukrainian].
- I. B... (1851). Ot Zolocheva 8 Yuliia, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 10 (22) yuliia, 319–320 [in Ukrainian].
- I. M. A. (1852). Z nad Buha v Belzskoi zemli, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 24 maia (5 yuniiia), 158–159 [in Ukrainian].
- I. N.[aumovych]. (1857). Dopys' ot Peremyshlian, *Vistnyk: chasopys' politycheska dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 13 (25) lyst., 342–343 [in Ukrainian].
- I. Naumovych katekhyt. (1853). Horodok 6 Marta, *Vistnyk: chasopys' politycheska, dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 7 (19) marta, 36 [in Ukrainian].
- Iosyf z Pokut'ia [Levyts'kyi Y.]. (1857). Dopys' iz Pokut'ia, *Vistnyk: chasopys' politycheska dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 27 marta (8 tsvit.), 91–92 [in Ukrainian].
- (1850). Istorycheskii ocherk osnovaniia Halitsko-ruskoi Matytsi i spravozdan'ie pervoho soboru uchenykh ruskikh i liubytelei narodnoho prosvishcheniia / sost. Ia. Holovatskym, V L'vovi [in Russian].
- K. (1853). Uspikh narodnoho prosvishcheniia v okruzi Ternopil'skim, *Vistnyk: chasopys' politycheska, dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 25 marta (6 apr.), 43–44 [in Ukrainian].
- K. (1853). Z pid Ternopolia. Uspikh v mnohovazhnoi otrasli pastyrskoho zvaniia na podolii v Halychyni, *Vistnyk: chasopys' politycheska, dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 30 maia (11 yuniiia), 76 [in Ukrainian].

(1905). Korespondentsiia Yakova Holovats'koho v litakh 1850–62 / vydav Dr K. Studyns'kyi, U L'vovi [in Ukrainian].

L. Tr.[eshchakovskii]. (1853). Potreba sel'skykh shkil, *Vistnyk*: chasopys' politycheska, dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy, 29 apr. (11 maia), 60 [in Ukrainian].

(1856). L'viv 10 (22) liutoho, *Vistnyk*: chasopys' politycheska dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy, 18 febr. (1 marta), 50–51 [in Ukrainian].

(1850). L'viv 22 Liutoho, *Zoria Halytska*, 25 liut. (9 marta), 117–119 [in Ukrainian].

(1852). L'vov dnia 5 avhusta, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 30 yuliia (11 avh.), 234 [in Ukrainian].

(1856). L'vov, 10 (22) sichnia, *Vistnyk*: chasopys' politycheska, dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy, 21 yanuara (2 febr.), 19 [in Ukrainian].

Lozyn'skii, I. (1853). Z Yavorova, *Vistnyk*: chasopys' politycheska, dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy, 26 avhusta (7 sept.), 124; 29 avhusta (10 sept.), 123–124 [in Ukrainian].

Lozyn'skii, I. (1849). Uvahy nad pravopysom ruskym [in Ukrainian], *Pchola*, 26 serp., 262–270 [in].

M. M.[alynovskii]. (1852). Mohut li Halitskii Rusyny imity svoiu slovesnost'?, *Zoria Halytska*, 1 marta, 133–135 [in Russian].

Mykhailo iz Rozvadova. (1850). Kotroho slavorusskoho narichiiia podobaet avstriiskym rusynam nyny upotrebliaty?, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 27 cherv. (9 lyp.), 230–231 [in Ukrainian].

N. (1857). Dopys' k dopysyvatieliu iz pod Halytsiiskoho neba, *Otechestvennyi sbornyk*, (42), 331–334; (43), 340–341; (44), 351–352 [in Russian].

N.[aumovyeh]. (1852). Horodok 7 lypnia, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 5 (17) yuliia, 206 [in Ukrainian].

N. K. (1851). Uvahy nad statiiu o vechernytsiakh narodnykh, *Zoria Halytska*, 21 lyst. (3 hrud.), 802–804; 24 lyst. (6 hrud.), 812; 28 lyst. (10 hrud.), 819–820; 1 (13) hrud., 826–828 [in Ukrainian].

(1854). Nauka istorii posobiem vospytaniia, *Zoria Halytskaia*, 8 (20) sept., 465–467 [in Ukrainian].

(1851). O novim opredileniiu tserkovnoho bratstva, *Zoria Halytska*, 13 (25) sich., 53–55; 17 (29) sich., 66–68 [in Ukrainian].

(1849). O potrebi prosvishcheniia dlia ruskoho naroda, *Zoria Halytska*, 1 (13) zhovt., 490–491; 5 (17) zhovt., 493–495 [in Ukrainian].

(1850). O prosvishcheniiu naroda, *Halycho-ruskii vistnyk*, 5 (17) sich., 5–6 [in Ukrainian].

(1851). O rozvytii nashoho yazyka, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 26 apr. (8 maia), 194–195 [in Ukrainian].

O. H... (1856). Dopys' iz Ternopol'skoho, *Zoria Halytska*, 22 cherv., 208 [in Ukrainian].

(1850). Ot Dubetska d. 25 maia, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 6 (18) cherv., 194 [in Ukrainian].

(1850). Otechestvennyi yazyk, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 14 (26) liut. 14 [in Ukrainian].

(1849). Rozhovory, *Halycho-ruskii vistnyk*, 6 (18) hrud., 275–276 [in Ukrainian].

(1850). Rozhovory, *Halycho-ruskii vistnyk*, 26 sich. (7 liut.), 41–42 [in Ukrainian].

- (1849). Rozhovory. Z Stryiskoho okruha, *Halycho-ruskii vistnyk*, 3 (15) hrud., 271 [in Ukrainian].
- Sev. Havr. She.[khovych]. (1851). Vechernytsi narodni, *Zoria Halytska*, 20 cherv. (2 lyp.), 419–420; 23 cherv. (5 lyp.), 426–428 [in Ukrainian].
- [Shekhovych, S.]. (1854). Nasha zadacha i Literatura vrazumitel'na dlia naroda, *Zoria Halitskaia*, 22 sept. (4 oktob.), 497–499; 29 sept. (11 oktob.), 513–514 [in Ukrainian].
- (1848). Slovo chestnogo zastupnyka pretsidatel'ia kryloshana Mykhayila Kuzemskoho s prychny dvomisiachnogo diianiia rady holovnoi, zahrivaiushcheie do dal'shoho revnogo diianiia, *Zoria Halytska*, 1 serp., 50–51 [in Ukrainian].
- (1853). Slovo k nashym pocht. Chytateliam, *Zoria Halytskaia*, 4 (16) noiab., 429–430.
- T. (1852). Shcho nam potreba?, *Zoria Halytska*, 9 liut., 85–86 [in Ukrainian].
- T. H. (1851). Hadky o obrazovanii i rozvyvanii pysmennoho russkoho yazyka, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 1 (13) dekemb., 566–567 [in Ukrainian].
- T. H. (1851). Hadky o obrazovanii i rozvyvanii pysmennoho russkoho yazyka, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 29 novemb. (11 dekemb.) – 22 dekemb. (3 yanuar. 1852 h.), 562–599 [in Ukrainian].
- T. L. (1851). Verbytsia dnia 1 marta, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 5 (17) apr. – 14 (26) apr., 162–175 [in Ukrainian].
- Treshch. (1852). Ot L'vova. Mniie o pysmakh nashykh, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 9 (21) yuliia, 211 [in Ukrainian].
- Treshchakovskii. (1850). L'vov 20 ver., *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 3 (15) zholt., 398–399 [in Ukrainian].
- V. K. (1851). Viden' v hrudniu 1851. III. Narodnyi Dom v L'vovi namiriaie otpovisty nashoi potrebi, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 6 (18) dekembr., 575 [in Ukrainian].
- V. K. (1851). Viden' v hrudniu 1851. Nashe sostoian'ie i chego nam potreba?, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 29 novembr. (11 dekembr.), 563 [in Ukrainian].
- V... K... (1849). Slovo na chasi, *Zoria Halytska*, 5 (17) lyst., 549–551 [in Ukrainian].
- Vas. Zb. (1851). O narodnykh shkolakh, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 19 (31) maia, 233 [in Ukrainian].
- Vasyl' Zbor. (1850). Shcho s'mo povynni i shcho khochemo?, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 16 (28) ver., 369–370 [in Ukrainian].
- (1848). Vidozva do russkoho narodu, *Zoria Halytska*, 15 maia, 1–4 [in Ukrainian].
- (1850). Yevstafii z Ilnyka. Spravy narodnii, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 4 (16) maia, 142–143 [in Ukrainian].
- (1851). Z Sambirskoho okruha 8/20 maia, *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 31 maia (12 yuniia), 251–252 [in Ukrainian].
- (1848). Zaproshen'e uchenykh ruskykh na z'izd do L'vova, *Zoria Halytska*, 5 veres., 69–70 [in Ukrainian].

Oleksandr SEDLIAR. The idea of enlightening the people among the galician russian intelligentsia of the middle of the XIX century

One of the most popular topics in the public life of Galician Ruthenians (Ukrainians) and Ruthenian periodicals of the mid-nineteenth century. was the enlightenment of the people. Representatives of the intelligentsia regularly discussed the content of this concept, the formation

of an educational program and ways to implement it. In general, the understanding of the idea of enlightenment of the people among the Ruthenian intelligentsia was formed as a result of public discussion after 1848, in the first half of the 1850s. The enlightenment of the Ruthenian people was understood primarily as a combination of education (usually in the native language) and training (meaning primarily Christian religious training). Enlightening activities were to be closely connected with publishing, so in this context the development of literature for the people in Ruthenian was of paramount importance, and the discussion of literary language significantly influenced the understanding and implementation of the idea of enlightenment the people. Enlightening literature should consist of the following thematic groups: 1) popular science publications on natural sciences and agriculture; 2) popular science publications on historical topics; 3) religious and educational publications and fiction of didactic content; 4) educational publications. In view of the great popularity of the concept of «enlightenment», enlightening publications in the mid-nineteenth century also included literature for the intelligentsia, which concerned the history of Rus' and the national culture of the Ruthenians. In general, among the Galician Ruthenians in the middle of the XIX century a local version of the idea of enlightenment the people and the enlightening program of action was formed, which was significantly influenced by the low level of literacy among the Ruthenian peasantry, the great role of the Greek Catholic Church, Ruthenian conservatism and careful attitude to borrowing experience of enlightening work and social progress from the West.

Key words: enlightenment of the people, intelligentsia, social activity, Galician Ruthenians, Galicia.